

«НОВА ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЯ» В СТРАТЕГІЇ ВИПЕРЕДЖАЮЧОГО ПЕРЕСЛІДУВАННЯ

Стаття присвячена аналізу деіндустріалізації в Україні в останні 25 років. Виявлені форми деіндустріалізації: скорочення питомої ваги промисловості у створенні ВВП, збільшення питомої ваги сировинних галузей за рахунок зменшення ролі переробних, збільшення в експорті питомої ваги сировинних продуктів, руйнування системи цінностей, адекватних індустріальному суспільству. Розмежовуються поняття «руйнівна та утворююча деіндустріалізація».

The article is dedicated to analysis deindustrialization in Ukraine at the last 25 years. The forms of deindustrialization are revealed: reduction of the industrial part in creation of GDP, increase the part of the raw materials branches to account of the reclamation industry reduction, increase of the raw materials products in export, destruction of the values system, which is identical of industrial society. They notions "destructive and creative deindustrialization" are delimited.

Ключові слова: руйнівна та утворююча деіндустріалізація, «нова індустріалізація», індустріальні цінності.

Keywords: destructive and creative deindustrialization, "new industrialization", industrial values.

Поняття «нова індустріалізація» стало усе частіше з'являтися в економічній літературі. Його пов'язують зі стратегічним завданням, яке повинні вирішити країни пострадянського простору. Саме такий заклик ми зустрічаємо у виступах політиків різних країн [1-3], у численних статтях журналістів та економічних коментаторів [4-6]. Разом з тим, практично відсутній науковий аналіз цієї проблеми в економічній літературі. Немає відповіді на дійсно важливі питання, пов'язані зі стратегією розвитку цих країн, яка б дозволила подолати відставання від економіки країн світового «центру» та реалізувати амбітні цілі керівництва. Серед таких питань слід виділити наступні:

- чи є деіндустріалізація, яка спостерігалась у пострадянських країнах в останні 20 років, відображенням загальної тенденції переходу по постіндустріального суспільства, чи вона свідчить про відступ назад у економічному розвитку;

- який реальний потенціал має «нова індустріалізація» у вирішенні завдань подолання відставання;

- чи означає розв'язання проблеми «наздогнати» просто прискорене проходження того ж шляху, яким рухалися лідери, чи є можливість «зрізати кути» та вийти у яку-небудь «точку» попереду лідерів?

Саме пошук відповіді на ці питання й складає мету даної статті.

Необхідність проведення «нової індустріалізації» пов'язують з тривалим процесом деіндустріалізації, який охопив пострадянські країни ще від середини 80-х років

минулого століття. У економічній літературі термін «деіндустріалізація» найчастіше означає явище з негативним відтінком: зменшення питомої ваги промислового виробництва, зниження конкурентоспроможності¹. Причинами деіндустріалізації вважаються певні кризові явища у суспільстві. У якості прикладів можна назвати деіндустріалізацію німецької економіки у післявоєнний період або економіки Китаю під час культурної революції. Деіндустріалізація вважається явищем тимчасовим, відхиленням від нормального ходу подій. Вона усувається шляхом реіндустріалізації, поверненням на нормальні рейки розвитку.

Разом з тим, в останні роки термін «деіндустріалізація» набуває нового, позитивного значення. І пов'язують її не з кризами, а зі становленням постіндустріального суспільства. Показовими у цьому плані є статті Р. Роуторна [8-10], який разом зі своїми співавторами починаючи з 1987 р. активно пропагує неоднозначність оцінок деіндустріалізації. Це негативний процес, якщо він пов'язаний з економічними кризами, але позитивний, якщо відображає рух суспільства в бік постіндустріалізму.

Скорочення частки (і ролі) промисловості викликається реструктуризацією економіки, зростанням питомої ваги сфери послуг. Це стає можливим як наслідок саме успіхів у розвитку промисловості, рівень продуктивності якої дозволяє задовольняти матеріальні потреби суспільства на високому рівні, звільняючи частину ресурсів для розвитку невиробничої сфери (сфери послуг). Деіндустріалізацію у цьому значенні слова можна розглядати як «похідний продукт» становлення інформаційного суспільства, оснований на знаннях («похідний продукт» оскільки не деіндустріалізація складає сутність того, що відбувається, а тільки супроводжує його). Для використання у подальшому назвемо цей вид деіндустріалізації утворюючим.

Разом з тим, для України кінця ХХ – початку ХХІ століття характерним є руйнівний вид деіндустріалізації. Особливо високими темпами відбувалася деіндустріалізація останні 20 років. Основними формами прояву цього процесу стало:

а) різке скорочення питомої ваги промисловості у створенні ВВП та збільшення частки сфери послуг. Іноді це трактується як позитивне явище, оскільки воно відповідає аналогічним тенденціям у розвинених країнах. Воно розглядається як перші паростки становлення постіндустріального суспільства. Однак з такою думкою навряд чи можна погодитися. Адже випереджаюче зростання сфери послуг у передових

---

¹ «Деиндустриализация (de-industrialization) - существенное падение значения обрабатывающей промышленности в экономике промышленно развитой страны, столь глубокое, что экономика этой страны становится неконкурентоспособной в отношении соседних стран. Причинами деиндустриализации могут быть плохие межотраслевые связи, ошибки в управлении промышленностью, неадекватные капиталовложения в инвестиционные товары или недальновидная экономическая политика государства. Во многих случаях в процесс деиндустриализации вносит свою лепту каждый из указанных факторов» [7].

країнах відбувається не за рахунок виробничої сфери, а на її основі². Обсяги матеріального виробництва дозволяють не тільки задовольнити базові потреби практичного всього населення, але й забезпечити високий рівень споживання. Рівень же виробництва в Україні ніяк не може розглядатися як достатній для вирішення хоча б базових завдань. Тому надзвичайно швидке зростання невиробничої сфери (сфери послуг) фактично відбувається на шкоду реальному сектору народного господарства, не тільки не наближаючи суспільство до постіндустріального, а навпаки, відкидаючи його на доіндустріальну стадію.

Досить показовими в цьому плані можуть бути зіставлення структури зайнятості у різних країнах. Як показують дослідження, простежується досить тісний зв'язок між рівнем розвитку країни (ВВП на душу населення) і питомою вагою зайнятих у сфері послуг. Для групи найбільш розвинених країн цей показник коливається в межах 70-80%. У групі середньо розвинених країн (ВВП на душу населення приблизно від 18 до 28 тис. дол.) аналізований показник у середньому становить 60-65%. Для країн із ВВП на душу населення приблизно вдвічі нижче середньосвітового (куди належить й Україна) питома вага сфери послуг у сукупній зайнятості, як правило, не перевищує 40% [11]. Дисонансом у цій групі виглядає Україна, де питома вага сфери послуг склалась на рівні країн з показником ВВП на душу населення в 3-4 рази більше. Тому є всі підстави стверджувати, що структура української економіки гіпертрофована у бік збільшення питомої ваги сфери послуг. І цей не наслідок наближення до постіндустріального суспільства, а результат руйнувчої деіндустріалізації.

б) збільшення питомої ваги сировинних галузей за рахунок зменшення ролі переробних. Звертає на себе увага дуже низький (і що продовжує знижуватися) показник питомої ваги машинобудування. У 2010 р. він був у чотири рази менше, ніж в 1990 р. Розуміючи всю некоректність такого зіставлення, звернемо увагу на той факт, що й за останні роки цей показник досить істотно знизився. Разом з тим, збільшується питома вага добувної промисловості й металургійного комплексу (останній постраждав під час економічної кризи, але поступово відновлює свої позиції на основі сприятливого світового попиту). Усе це свідчить про посилення сировинного характеру економіки України. Цей же висновок підтверджується й при аналізі структури експорту й імпорту;

в) збільшення в експорті питомої ваги сировинних продуктів і зменшення частки переробних галузей, особливо машинобудування. Варто підкреслити, що наприкінці 80-х років Україна мала негативне сальдо у зовнішньому товарному обороті (імпорт значно перевищував її експорт). Особливо значним було негативне сальдо зовнішньої торгівлі України за межами Радянського Союзу (покриття імпорту експортом становило всього 52%) при приблизному паритеті в міжреспубліканському обороті. І хоча Україна

² «Постиндустриальное общество означает не падение промышленного производства или даже его стагнацию, а опережающий рост сектора услуг по сравнению с промышленным сектором (который медленнее, но тоже растет), вследствие чего его удельный вес в экономике увеличивается. Притом промышленный сектор растет медленнее всего лишь потому, что он и так уже удовлетворяет все мыслимые потребности, ему просто некуда расти быстро, во всяком случае до очередного скачка научно-технического прогресса. Нам бы такой постиндустриализм» [6].

була одним з основних виробників чорних металів у СРСР, значна частина цієї продукції перероблялася у республіці й виходила за її межі у вигляді продукції машинобудування. У 1989 р. питома вага чорної металургії у продукції, що вивозиться за межі України, становила 16,8%, а машинобудування - 37,8% [12]. Питома вага останнього у ввезеній продукції був теж досить великою. За рахунок ввозу на 1/3 покривалася потреба в продукції машинобудування, що дозволяло поповнювати активну частину капіталу досить сучасними зразками.

На 2011 р. ситуація докорінно змінилася. Структура українського експорту набула яскраво вираженого сировинного характеру: питома вага товарів групи XV (Недорогоцінні метали й вироби з них) становить більше 33% (у докризовий період питома вага цієї продукції перевищувала 40%). Навпаки, продукція машинобудування (товарні групи XVI-XVIII) не перевищує 18% [13].

Аналіз показав, що реально деіндустріалізація української економіки відбувається уже близько 25 років. Це дуже тривалий строк, що дозволяє говорити про її руйнівний вплив не тільки на матеріальні умови виробництва (що при цілеспрямованій роботі можна було б відновити за відносно нетривалий термін), головне на глибинні сторони життя суспільства, його інститути. Змінилися цінності населення, цільові настанови поведінки. За час деіндустріалізації сформувалося нове покоління, ціннісні орієнтири якого погано сумісні з індустріальним суспільством.

Сьогодні необхідно констатувати, що ціннісні орієнтири індустріального суспільства практично зруйновані. Цьому сприяло ряд обставин:

- в умовах трансформації адміністративно-командної економіки у ринкову була знищена колишня система державного контролю за дотриманням технологічної дисципліни. Одержавши свободу дій, підприємства (як приватні, так і державні) стали використовувати відхилення від затвердженої технології не з метою її вдосконалювання, а як засіб мінімізації витрат, у тому числі й за рахунок погіршення якості продукту. В умовах відсутності належного контролю й безкарності порушення технології з одиничних випадків перетворилося в систему, ліквідувавши «внутрішню гальмо» у виробників для таких порушень;

- руйнівна деіндустріалізація в пострадянських країнах збіглася із творчою деіндустріалізацією у розвинених країнах. Дійсно, в умовах становлення постіндустріального суспільства створюється безліч так званих «вилучених» робочих місць, де працівник включається в систему поділу праці з використанням сучасних інформаційних технологій. У такій ситуації він багато в чому сам задає ритм своєї праці, оскільки в єдину систему включений не сам процес праці, а його результат. Перенесення ж цієї ідеології на пострадянську деіндустріалізацію лише підсилило її руйнівний характер. Вимога дотримуватися дисципліни сприймається багатьма як зазіхання на волю їхньої особистості й уже не приймається як внутрішня норма поведінки;

- руйнуванню цієї цінності сприяла й ідеологія крайнього лібералізму, насаджувана через засоби масової інформації, західну культуру тощо. Визнаючи верховенство

право вибору індивіда, лише зазначимо, що цей вибір визначається, насамперед, ціннісними орієнтирами індивіда. Якщо ж цінності деформовані, не відповідають даному етапу розвитку країни, то необхідно домагатися бажаної поведінки індивідів не через насильство, а через зміну самого набору цінностей і умов їхнього прояву.

Внаслідок деіндустріалізації Україна суттєво відстала від розвинених країн світу. Виходячи з найбільш загальних показників, то за обсягом ВВП вона займає 40 місце у світі, а по ВВП на душу населення - 133. Останній показник по Україні у 5 разів менший середнього у Європейському Союзі, членом якого хотіла б стати наша країна. Якщо не вживати кардинальних заходів, таке відставання може бути фатальним як для економіки, так і для незалежності держави. Природно виникає питання, як можна перейти з категорії відстаючих у категорію лідерів, або хоча б перебороти критичний рівень відставання?

Кожний знає, що для подолання відставання від лідера існує два шляхи: або рухатися швидше лідера тим ж маршрутом, що він пройшов, або обрати свій маршрут, що, «зрізуючи кути», прискорить час досягнення заданої точки, можливо навіть попереду лідера. Розглянемо обидва ці варіанти.

Нескладні розрахунки показують, що якщо забезпечити щорічний приріст ВВП близько 6%, то на нинішній рівень середньоєвропейського показника ВВП на душу населення Україна вийде приблизно через 25 років. Якщо ж урахувати, що в ЄС теж буде відбуватися економічне зростання (нехай навіть у два рази меншими темпами), то вийти на показник середній для цієї групи країн ми зможемо не раніше, ніж через 50 років. Звичайно, це дуже великий період часу. Більше того, наші припущення щодо стабільного приросту в 6% уже дуже малоймовірні. По-перше, стійке зростання постійно буде перериватися економічними кризами (уникнути циклічності розвитку протягом настільки тривалого періоду часу ще нікому не вдавалося), по-друге, швидке збільшення обсягів виробництва буде натрапляти на обмеженість ринків збуту. Нерозвиненість внутрішнього споживання, низька конкурентоспроможність продукції на світових ринках робить цю проблему дуже гострою й складно переборною.

Такий песимістичний висновок не заперечує важливості пошуку шляхів прискорення темпів економічного зростання. Тим більше, існують реальні можливості для збільшення щорічного приросту основних макроекономічних показників. У всякому разі, перші 7-10 років можна мати приріст ВВП на рівні 7-8% щорічно. Для цього потрібні навіть не стільки суцільно економічні перетворення й великі інвестиції, скільки інституціональні зміни. Саме вони необхідні для виведення хоча б частини економіки з «тіні».

«Тіньова» частина економіки грає в Україні дуже важливу роль³. Часто вона виступає свого роду «буфером» між динамікою офіційних показників і реальних умов життя. Загальновідомо, що падіння обсягів ВВП у 2009 р. в Україні було рекордним

---

³ «Міністерство економіки уже підсчитало, що в Україні в нинішньому році фонд заробітної плати складе 390 мільярдів гривень, при цьому від 20 до 39 відсотків із нього уйдуть в тінь. В результаті – держава знову недополучить мільярди гривень поступлень» [14].

серед європейських країн (близько 15%). Однак є всі підстави думати, що фактичне скорочення обсягів виробництва було значно меншим. Просто частина діяльності пішла в «тінь», що й привело до такої динаміки офіційних показників. Створюючи умови по виходу економіки з «тіні», можна домогтися значного поліпшення динаміки офіційних показників при тих же обсягах реального виробництва.

Здавалося б, що це чиста «гра в цифри», що нічого не змінить у реальному житті. Однак і нею не можна зневажати. Адже не тільки успіх окремої людини, а й успіх країни в цілому залежить від віри її громадян у свої сили й свої можливості. Прискорена ж динаміка економічних показників, переміщення країни в міжнародному рейтингу вселяють таку віру, створюючи необхідні інституціональні передумови для реального економічного зростання.

Другим потенційним резервом прискорення економічного зростання (уже реального) є проведення політики імпортозаміщення. Відповідно до теорії Хекшера-Оліна-Самуельсона країна спеціалізується на експорті товарів, для виробництва яких у неї є надлишкові ресурси. Експортно-імпортна діяльність України абсолютно не вписується у цю концепцію. Країна постачає на експорт продукцію, при виробництві якої використовується природний газ, при цьому є його найбільшим імпортером (у 2009 р. Україна займала 11 місце у світі за обсягами імпорту газу й 19 місце у його споживанні [11]). Не можна розраховувати на економічну ефективність, діючи всупереч економічним законам. Сьогодні потрібні інвестиційні проекти, які змінили б структуру як українського імпорту, так і експорту. І мова навіть не йде про використання революційних технологій, що відповідають постіндустріальному суспільству. Досить забезпечити реалізацію сучасних промислових технологій, щоб витиснути із внутрішнього споживчого ринку значну частину імпортової продукції й підвищити конкурентоспроможність української продукції на світовому ринку. Для вирішення цих завдань і потрібна «нова індустріалізація».

Чи можна сьогодні сподіватися, що «нова індустріалізація» відбудеться «природним шляхом»: бізнес (вітчизняний і закордонний) усвідомлює необхідність і перспективність інвестицій у структурні перетворення й почне здійснення цього процесу? В принципі, так. Але, на жаль, може піти занадто багато часу й виявиться пізно щось змінювати: відставання на той час перейде критичну точку. Тому «нова індустріалізація» повинна стати складовою частиною стратегічної лінії держави. На її здійснення повинні бути спрямовані найрізноманітніші інструменти державного впливу: державні інвестиції, стимулювання й підтримка вітчизняного бізнесу, залучення іноземних інвестицій тощо.

Слід розуміти, що реалізація цієї стратегії натрапить на бар'єри у вигляді цінностей населення, які (у деформованому виді) утвердилися в суспільстві за останні десятиліття. Тому важливим компонентом стратегії держави повинна стати «реабілітація» індустріальної ідеології і її компонентів: престижність зайнятості в промисловості, привабливість бізнесу в реальному секторі, «диктатура» технологічної й виробничої дисципліни тощо.

Разом з тим, не можна переоцінювати значення «нової індустріалізації» для подолання економічного відставання країни. Успішне здійснення реіндустріалізації дійсно може скоротити економічне відставання, але не здатне вивести країну в групу лідерів (або хоча б стійких середняків). Можливо ідеологи постіндустріалізму дещо й поспішили зі строками переходу до інформаційного суспільства, але тенденцію (спрямованість) динаміки людства вони врахували вірно.

Шлях до нового стану людського суспільства не є «стовповою дорогою», де існує чітка розмітка, є всі покажчики й попереджувачі знаки. Це шлях першопрохідників, шлях по бездоріжжю, на якому можливі й глухі кути, і руху по колу, і помилкові повороти. І в такі переломні моменти особливе значення має переосмислення бачення логіки розвитку людського суспільства взагалі. Не претендуючи на завершену концепцію, висловимо ряд припущень щодо більш загальних питань розвитку людства.

Існує кілька більш-менш загальноновизнаних закономірностей розвитку суспільства:

- прискорення розвитку, що приводить до «ущільнення» ключових подій у більше обмежених часових рамках і підвищенню динамічності змін;

- циклічність розвитку, що проявляється у повторюваності приблизно тих самих станів суспільства або його окремих сторін. Існує безліч циклів, що відрізняються тривалістю, причинами, формами прояву тощо. Це дозволяє говорити про складну систему спіралевидних траєкторій, якими рухається людське суспільство;

- кінцевість розвитку людського суспільства. Ця кінцевість по-різному трактується мислителями. Для одних суспільство приречене, оскільки через свою деградацію воно саме себе знищить. Для інших кінець суспільства наступить після вичерпання усіх запасів корисних копалин, наявних на землі. Треті, навпаки, вважають, що суспільство рухається до своєї досконалості, де людина зможе реалізувати свою власну сутність. Це суспільство називають по-різному: рай на землі, комунізм, суспільство загального благоденства тощо. У кожному разі, історія людства (у його сучасному розумінні) кінцева.

Для більшої наочності шлях розвитку людства можна було б уявити у вигляді спіралевидної нитки, що обвиває усічений конус. У свою чергу й нитка є спіраллю з постійно зменшуваним діаметром кілець. Таким чином, тут відображені всі три відзначені вище закономірності: циклічність (спіраль), прискорення (зменшення діаметра) і кінцевість (майданчик на горі конуса).

Перехід з однієї точки на шляху розвитку в іншу, розташовану на наступному витку спіралі, можливий або шляхом проходження природноісторичного процесу (рух по лінії спіралі), або «напросто» через «чисте поле». Останнє завжди пов'язане з більшими небезпеками й непередбаченими наслідками. Особливо ризиковано «пропускати» цілі фази в історичному розвитку (переміщення від одного витка «великої» спіралі до іншого).

Історія розвитку людства показує, що в силу тих або інших обставин окремі країни й народи не завжди рухаються по одному й тому ж маршруту. Прикладом може служити, скажімо, розвиток східнослов'янської цивілізації, що практично обійшла фазу

рабства, або Китай, що не переживав фазу раннього капіталізму. Це можна розглядати, як вдалі спроби «скоротити» шлях. Хоча й за них народам довелося дуже дорого заплатити. Так, багатівкове панування феодалізму в Росії привело до його фактичного зближення з рабовласництвом наприкінці XVII - початку XVIII століття.

Але ще більш дорого обходяться невдалі спроби «зрізання кутів». Адже фактично соціалістична революція й будівництво соціалізму і комунізму в Радянському Союзі були спробою побудувати гомоцентричне суспільство далекого майбутнього, не проходячи усіх природних стадій розвитку. Як наслідок, зірвавшись «зі скелі», суспільство було відкинуто на багато років назад, не у фазу нинішнього соціально орієнтованого ринкового господарства (типового для розвинених країн), а у фазу «дикого капіталізму», яку розвинені країни пройшли 100-150 років тому. Звичайно, за минулі 20 років перетворень зроблено чимало по подоланню розриву. Але основними проблемами залишаються: відставання розвитку продуктивних сил; відсутність стійких «правил гри» для економічних суб'єктів; відсутність інституціональної бази для формування сучасної економіки; не сформовано у громадян цінностей, адекватних сучасній ринковій економіці, і імунітету до її негативних проявів.

На нашу думку, прискорити рішення завдання відставання можна не тільки шляхом прискореного руху по «малій» спіралі, але й прямо переходячи від одного витка до наступного. При такому русі «у руслі малої спіралі» значно знижуються ризики й підвищується швидкість скорочення розривів. Більше того, якщо намітити точку на майбутньому шляху руху лідерів і рухатися до неї, уникаючи при цьому уже відомих проблем, які в них виникали раніше, з'являється шанс самим стати лідерами.

Чи можна реалізувати таку стратегію без активної участі держави? Очевидно, що ні. Чи потрібна у цьому випадку реіндустріалізація? Звичайно, так. Однак тут доречно підкреслити, що потрібна саме «нова» індустріалізація, що орієнтувалася б не на відновлення індустріального потенціалу країни кінця 80-х років минулого століття, а на формування індустріальної бази нового етапу розвитку продуктивних сил - етапу постіндустріалізму. «Нова індустріалізація» може лише створити основу для майбутнього прориву, але ніяк не означає сам прорив.

Література

1. Медведев: России нужна новая индустриализация [Электронный ресурс] – Режим доступа - <http://lifenews.ru/news/74296> - свободный. - Заглавие с экрана. – Язык рус.
2. Россию ждет масштабная индустриализация. [Электронный ресурс] – Режим доступа - <http://www.vesti.ru/videos?cid=58&vid=385145> - свободный. - Заглавие с экрана. – Язык рус.
3. Новою індустріалізацією Україну «лякає» Яценюк [Электронный ресурс] – Режим доступа - <http://pik.cn.ua/novini-chernigova-novosti-chernigova/549--lr-> - свободный. - Заглавие с экрана. – Язык укр.
4. Маринэ Восканян. Програма новой индустриализации не сработает без активного участия государства [Электронный ресурс] – Режим доступа -

- http://www.odnako.org/magazine/material/show_12985/ - свободный. - Заглавие с экрана. - Язык рус.
5. Игорь Дробница. Деиндустриализация в цифрах [Электронный ресурс] – Режим доступа - http://www.odnako.org/magazine/material/show_12988/ - свободный. - Заглавие с экрана. – Язык рус.
6. Михаил Юрьев. Нужна ли России форсированная индустриализация? [Электронный ресурс] – Режим доступа - http://www.odnako.org/magazine/material/show_12993/ - свободный. - Заглавие с экрана. – Язык рус.
7. Бизнес. Толковый словарь. — М.: "ИНФРА-М", Издательство "Весь Мир". Грэхэм Бетс, Барри Брайндли, С. Уильямс и др. Общая редакция: д.э.н. Осадчей И.М.. 1998. – С. 138.
8. Rowthorn, R E and Wells, J R (1987) 'De-industrialisation and Foreign Trade', Cambridge: Cambridge University Press.
9. Rowthorn, R E and Ramaswamy, R (1997) 'Deindustrialization—Its Causes and Implications', IMF Working Paper WP/97/42.
10. Rowthorn, Robert and Ramana Ramaswamy (1999) 'Growth, Trade, and Deindustrialization', IMF Staff Papers, 46:18-41.
11. Central Intelligence Agency. The World Factbook / Режим доступу: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/up.html#top> – вільний. – Заголовок з екрана. – Мова англ.
12. Народне господарство Української РСР в 1990 році: Стат. Щорічник/ Міністерство статистики УРСР. Від. за випуск В.В. Самченко. - Київ, Техніка, 1991. - С. 16-17.
13. Державна служба статистики України [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua> – вільний. - Заголовок з екрана. - Мова укр.
14. Зарплата мимо кассы: как украинская налоговая борется с конвертами и черными выплатами [Электронный ресурс] / Режим доступу: <http://www.proximainform.net/content/news/5/15589/> - вільний. – Заголовок з екрана. – Мова рос.